

Česká a slovenská literatura: meziliterární společenství, nebo vzájemnost?

MILAN POKORNÝ (PRAHA - ČESKÉ BUDĚJOVICE)

V roce 1993 vydal Peter Karvaš román *Velikán*, který se námětem, metodou i stylem hlásí k nedokončenému románu Karla Čapka *Život a dílo skladatele Foltýna*. Svému románu dal podtitul *Život a dílo profesora Bagoviča* a věnoval jej „Pamiatke K. Č.“. Formálně jej rozčlenil, podobně jako Čapek, do kapitol, které jsou zároveň promluvami jednotlivých svědků – spolupracovníků, známých, příbuzných. Zachovává i samotný syžetový půdorys: sleduje chronologicky dráhu vzestupu člověka bez skrupulí a talentu a podobně jako Čapek, který (podle svědectví Olgy Scheinpflugové) zamýšlel dovršit Foltýnovu tragédii smrtí v blázinci, zakončil vzestup svého hrdiny pádem z okna ústavu pro choromyslné. Jsou tu však i další souvislosti. Karvašův román můžeme číst i jako volné navázání na dějovou nit Čapkova příběhu. Zhruba v době, kdy Foltýnův autor umírá, tedy na přelomu 30. a 40. let, vstupuje na scénu Karvašova příběhu student Bagovič, rozhodnutý po neúspěšné kompoziční epizodě (sic!) stát se hudebním vědcem. Stejně jako se Foltýnovi nedostává talentu, Bagovič postrádá předpoklady pro odbornou práci. Oba tedy rozehrávají hru s okolím i s předmětem jejich zájmu. Zatímco Foltýn ji rozehrává proto, aby prolomil kletbu vlastní průměrnosti, hraje tedy o vlastní osud, Bagovičovi je prostředkem k jiné hře: ke hře s osudy dalších lidí. V tomto momentě Karvaš Čapkův koncept opouští a rozpracovává téma mechanismu fungování moci, které před ním ve slovenské literatuře traktoval například Dominik Tatarka v *Démonu súhlasu* a Ladislav Mňačko v románech *Ako chutí moc* a *Súdruh Münchhausen*.

Toto využití aktualizačního potenciálu Čapkova díla ve shodě s domácími vývojovými tendencemi – tedy práce se systémem konotací, odkazujících k oběma literárním tradicím – je příkladem osvojení české literární tradice, vnímané jako širší prostor existence slovenské literatury, což je jeden z konstitutivních rysů zvláštního meziliterárního společenství české a slovenské literatury. Otázkou je, zda tento Karvašův román, vycházející

shodou okolností v roce rozdělení obou národních států, je projevem přetrvávající tendence, anebo zda se nestal symbolickou tečkou za nadstandardní fází česko-slovenských vztahů, které po rozdělení společného státu prošly kvalitativní proměnou.

Vývoj české i slovenské literatury období po roce 1993 je charakterizován stejně jako vývoj obou národních společností transformací hodnotové struktury. Základním problémem se stala potřeba nově definovat smysl literární tvorby a metodologické koncepty literárněvědného systému.

Zásadní společenská césura – rozpad jednotného státu – znamenala podstatný zásah do systému meziliterárních vztahů, které od konce 50. let a zejména v 60. letech nabývaly rysů, pro něž Ďurišinova systematika meziliterárnosti používá pojem „zvláštní meziliterární společenství“¹, avšak nebyla bezprostřední příčinou jeho faktického rozpadu. Ta spočívá v kvalitativně nové situaci, v níž se obě národní literatury ocitly po společenském zlomu na konci osmdesátých let.

Mezi hlavní znaky specifického meziliterárního útvaru slovenský badatel zařadil dvojdomost, případně vícedomost některých autorů či děl, podmíněnou vnitřními dějinnými souvislostmi, spoutvářejícími v určitých vývojových etapách společnou literární tradici. Tento rys v podmínkách zvláštního meziliterárního společenství na pozadí integrační a diferenciací funkce akcentuje komplementární funkci meziliterárního procesu, jak ji definoval Stanislav Šmatlák². Dalším rysem pak je specifická zprostředkovácí funkce členských literatur směrem navenek (meziliterární společenství ve vztahu k jiným meziliterárním celkům či k samostatným národním literaturám reprezentuje dílo, autor, škola apod. jedné z členských literatur) i mezi nimi navzájem, projevující se například přijímáním podnětů všemi členy společenství prostřednictvím překladatelských aktivit jednotlivých členských národních literatur. V případě překladů uvnitř bilingvistického (polylingvistického) meziliterárního společenství pak dochází k zvýraznění kreační funkce překladu na úkor funkce informativní. Nejde zde totiž primárně o přetlumočení díla, ale o jeho nový výklad, daný jeho vřazením do nového kontextu. Z jazykových faktorů nelze opominout zejména častý bilingvismus, případně polylingvis-

¹ D. Ďurišin a kol.: *Systematika meziliterárneho procesu*. Bratislava 1988, s. 47 an., srov. též D. Ďurišin: *Teória meziliterárneho procesu I*. Bratislava 1995, s. 74

² S. Šmatlák: *O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry*. Slovenské pohľady 78, 1962, č. 10, s. 18.

mus (biliterárnost, příp. polyliterárnost), z faktorů mimoliterárních pak zejména administrativně-politický, státoporný princip.

Uvedené znaky (kromě poslední jmenovaného mimoliterárního faktoru) charakterizovaly česko-slovenské meziliterární společenství od počátku novodobého formování obou literatur, pochopitelně v proměnlivé intenzitě včetně historických období útlumu řady specifických funkcí, ať již šlo o třetí čtvrtinu 19. století anebo o období druhé světové války.

Po roce 1989 a zejména po roce 1993 jsme svědky nového období útlumu tendencí příznačných pro funkční strukturu zvláštního meziliterárního společenství. Některé znaky již nejsou identifikovatelné, jiné lze pojmenovat spíše díky setrvačnosti vývojového pohybu. Projevem tohoto stavu je stále častější nahrazování teoretické reflexe vnitřních souvislostí aditivní, paralelistickou koncepcí (mechanické přiřazování v synchronních časových vazbách).

Problém prohlubující se diferenciaci obou členů bývalého meziliterárního společenství je ovšem nutno nahlížet v širších souvislostech. Obě literatury prošly obdobím hlubokých strukturálních proměn, avšak míra diskontinuity je ve slovenském literárním vývoji oproti literatuře české podstatně menší. Tento faktor, způsobený literárními i mimoliterárními okolnostmi, má pro vzájemné vztahy nečekaný důsledek.

Dynamika revolučního zvratu v historicky krátkém čase ozřejmila to, co bylo patrné již v průběhu 80. let. Tři proudy literárního vývoje – tzv. oficiální, samizdatový a exilový – se v druhé polovině 80. let začaly opatrně sblížovat, aniž bylo zcela zřejmé, jak silný je jejich skutečný tvůrčí potenciál. Krátkou chvílí po „velkém třesku“ se zdálo, že vývoj obou národních literatur se budou stejně jako doposud pohybovat po společné trajektorii, totiž že vývojové impulsy na obou stranách budou nyní přicházet od reprezentantů doposud mocensky potlačovaných proudů. V počátečním období se tak skutečně dělo a v důsledku toho integrační fáze česko-slovenských meziliterárních vztahů ještě zesílila. Toto období aktivizace česko-slovenských meziliterárních kontaktů mělo svou zrcadlovou obdobu v oblasti administrativní a politické: bývalí představitelé slovenského disidentsko-samizdatového tvůrčího proudu se stali díky svým životním zkušenostem a osobním vazbám výraznými obhájci federalismu na všech úrovních kulturního a politického života. Byli to právě oni ve spolupráci s bývalými představiteli tzv. šedé zóny, kdo v diskusích s exilovými literárními kruhy o smyslu slovenských literárních dějin obhájili v zásadě koncepci dějinné i místní kontinuity (s přehodnocováním dílčích vývojových aspektů) a odmítli „variantu polského romantismu“, jež pracovala s teorií více ohnisek slovenského literárního života, jejichž vý-

vojová hodnota by byla odvozována z mimoliterárních kritérií morálky, duchovních kvalit apod. a jejíž aplikace by zásadním způsobem změnila dosavadní pojetí slovenského literárního pohybu.

Toto většinově přijaté potvrzení kontinuity má pro česko-slovenský vztah (při vědomí vši jeho vnitřní rozporuplnosti) konstitutivní dosah. Umožnilo slovenské literatuře integrovat dosud ostrakizované autory a jejich tvorbu do stávající druhové, žánrové, tematické struktury, aniž tím byla bytostně ohrožena její historická stabilita.

Česká literatura se naproti tomu ocitla v situaci hlubokého dějinného zlomu, který vyvolal závažné tektonické pohyby. Důsledkem opožděné publikace děl napsaných v předchozích desetiletích došlo v 90. letech k faktické regresi literárního vývoje. Jedním z viditelných projevů této diskontinuitní tendence byla vlna „deníkové literatury“, suplující tradiční literární žánry, v první řadě román, který v představách svých tvůrců i části literárněteoretické obce měla plnohodnotně nahradit, a provázená diskusí o autenticitě prožitku jako o kritériu estetické kvality díla.

Na zvláštní meziliterární společenství české a slovenské literatury, jež nabývalo ve shodě se zákonitostmi meziliterárního procesu některé specifické rysy jednotného nadnárodního celku, měla tato disparátnost vývojového procesu vážné důsledky. Každá z obou národních literatur v průběhu 90. let sleduje vlastní vývojové imanentní proudy, jejichž tendence a zákonitosti nenacházejí odezvu ve vstřícných proudech druhého člena bývalého společenství. Charakteristické rysy zvláštního meziliterárního společenství, jmenovitě polyfunkčnost³ a koncentrace vývojového úsilí⁴, bylo možno naposledy zaznamenat počátkem 90. let při studiu prezentace samizdatové a exilové literatury v ediční politice nakladatelství a literárních periodik i v konkrétních tvůrčích i publicistických projevech českých a slovenských účastníků tohoto dialogu (např. Ivan Klíma, Václav Havel, Ludvík Vaculík, Milan Jungmann, Milan Šimečka, Martin M. Šimečka, Dominik Tatarka, Hana Ponická, Ivan Kusý).⁵ Diskuse o novém definování koncepce českých literárních dějin 20. století poté zasáhly i do

³ Viz M. Pokorný: *Česko-slovenské meziliterární vztahy v 70.–80. letech z hlediska kategorie polyfunkčnosti*. In: *Slovensko-české vztahy a súvislosti*. Bratislava 2000, s. 163–161.

⁴ Viz M. Pokorný: *Několik poznámek k současné podobě českého a slovenského meziliterárního společenství*. In: D. Ďurišin a kol.: *Osobitné meziliterárne spoločenstvá 4*. Bratislava 1992, s. 160–174.

⁵ K této problematice viz např. A. Měšťan: *Česká a slovenská exilová literatura: shody a rozdíly*. In: *Česko-slovenská vzájemnost a nevzájemnost*. Brno 2000, s. 34 an.

meziliterárních vztahů. Jejich teoretická reflexe je často považována za produkt oficiální politické strategie, který nemá oporu v konkrétním literárním materiálu. Teorii meziliterárnosti nahradila „literární“ varianta obecné koncepce dobrých sousedských vztahů založené na bázi výměny kulturních hodnot a osobních kontaktů.

Na počátku 21. století tak zásluhou podivuhodné časové smyčky zažívá renesanci myšlenka vzájemnosti, jak ji definoval – ovšem pro zcela odlišné politické, společenské i kulturní podmínky – Jan Kollár. Jeho pojetí, podmíněné historickými souvislostmi, počítalo s budováním systému vztahů mezi slovanskými kulturami a literaturami jako s první fází integračního procesu slovanských národů v duchu herderovské teze o předurčení Slovanstva k vedoucí úloze v moderní civilizaci. Pojem „vzájemnost“, vyjadřující spíše inklinaci k latentnímu integračnímu potenciálu obou literatur, odrážel situaci, kdy každá z obou literatur (přesněji řečeno literární situace každé z obou vznikajících národních společností) byla podmiňována jinou historicko-spoolečenskou zkušeností. Úloha jednoho z klíčových faktorů tvorby vznikající národní identity určovala charakter obou literatur jako reprezentantek národních kulturních organismů, v nichž právě zde v a v této době vznikla potřeba vzájemných vazeb a opory při vymaňování se ze stávajících kulturně-spoolečenských okruhů (německého, uherského, rakouského).

Kollárova teorie vzájemnosti je svědectvím určité fáze autorova uvažování o vztazích slovanských národů a výrazem autorova politického realismu. Její dobový politicko-spoolečenský program je vyčerpán a jen těžko jej lze v dnešních podmínkách aktualizovat. To, co dnes předkládá téměř celá česká i slovenská politická a kulturní elita jako náhradu bývalých nadstandardních vztahů, je vyprázdněná forma, pracující s jistou setrvačností společenského vědomí, v němž specifčnost česko-slovenských vztahů zůstává zakotvena. Fakticky se tento program neliší od výzev k dobrému sousedství s dalšími národy a ke kulturní výměně s libovolnou množinou dalších národů. Význam tohoto procesu je zřejmý: je to v obecné rovině projev posunu od kategorie zvláštního k obecnému, tedy od specifické kvality česko-slovenských meziliterárních vztahů ve zvláštním meziliterárním společenství k obecnější formě meziliterárního společenství (středoevropských, resp. západoslovenských literatur).

V této souvislosti je legitimní otázka po povaze faktorů, které vznik zvláštního meziliterárního společenství české a slovenské literatury podmiňovaly, a po vztahu mezi nimi a praktickou realizací těchto vztahů.

V zásadě můžeme rozlišit tři kvalitativně odlišné podmínky, za nichž se česko-slovenské meziliterární vztahy formovaly a proměňovaly. V po-

částeční fázi to byl faktor národotvorný, jehož potenciál se plně vyčerpal až vznikem společného státu, kdy byl transformován ve faktor státotvorný (čechoslovákismus) se všemi pozitivními i negativními důsledky. Poté, co koncept česko-slovenského meziliterárního společenství došel svého naplnění v ohledu národotvorném i státotvorném, byl po druhé světové válce transformován ve faktor ideologický (koncept československé socialistické literatury, institucionálně završený Svazem československých spisovatelů, paralelně existujícím vedle obou národních spisovatelských organizací). Tato vnější podmíněnost po roce 1989 rovněž pominula a bylo otázkou, zda státotvorný faktor zbařený ideologických konotací bude dostatečně silným impulsem pro další rozvoj zvláštního meziliterárního společenství. Po rozpadu jednotného státu pominul i tento faktor a situace, v níž se ocitáme, se ustaluje, jak bylo řečeno, na standardním mechanismu meziliterárních vztahů.

Ačkoli se české straně může jevit tento stav důsledkem emancipačních snah slovenského národa, je to právě slovenská strana, kdo v současnosti poskytuje více „kontextových“ předpokladů. Jedním z nich je přetrvávající asymetrie vzájemných jazykových vztahů, tedy podstatně vyšší míra percepčního slovensko-českého bilingvismu proti rychle klesajícímu bilingvismu česko-slovenskému⁶. Důkazy poskytuje rovněž konkrétní literární materiál. In margo antologie moderní slovenské poezie Martina Kučery *Blýskání nad Tatrou*, obsahující 220 básní přeložených mnohdy poprvé do češtiny, poznamenal Vojtech Čelko v roce 2002: „*Budúcnosť slovenskej literatúry v českých krajoch vidím len v prekladoch.*“⁷ Dalším příkladem, odkazujícím rovněž k větší míře „kontextových“ předpokladů na slovenské straně, je fenomén dvojdomosti, asymetricky soustředěný u autorů původně slovenských. Po smrti Vojtěcha Zamarovského lze k Nataše Tanské jako k tradiční představitelce tohoto specifického průvodního znaku zvláštních meziliterárních společenství přiřadit nově například Lubomíra Feldeka, jehož česky psané texty jsou primárně určeny okruhu českých respondentů,⁸ Tatianu Lehenovou, která po úspěšné sérii básnických sbírek ve slovenštině přeložila svou první knížku pro děti do češtiny a novou tvorbu pro děti již píše rovnou v češtině, nebo Jána Rakytku, který

⁶ Viz M. Nábělková: *Súčasná kontexty slovensko-českej a česko-slovenskej medzijazykovosti*. In: *Česko-slovenské vztahy v slovanských a stredoevropských souvislostech*. Brno 2003, s. 89 an.

⁷ V. Čelko: *Slovenské drobnice*. Tvar, 2002, č. 10, s. 11.

⁸ Lubomír Feldek například přeložil do češtiny sbírky Very Meiselové *Světluška v Terezíně* (2001), napsal v češtině několik básnických sbírek pro děti a libreto k muzikálu *Sněhová královna*, uvedenému v roce 2000.

debutoval knihou slovensky psaných povídek *Detstvo ako sen* (1995) a v roce 2000 vydal v Praze titul věnovaný osudům pražského židovského intelektuála Felixe Kolmera *Žít zakázáno*.

Je ovšem otázka, zda jde o rezidua procesu, který po ztrátě „vstupních dat“ ztratil na vnitřní opodstatněnosti, anebo zda jde o projev životaschopnosti této specifické meziliterární struktury, která v nových podmínkách aktivizuje dosud skryté potenciální vlastnosti. Názory na vlastnosti této struktury se mění podle míry intenzity sledovaných procesů na jedné straně a podle míry jejich zobecnění na straně druhé.

Při všech pochybnostech, které provázejí dnešní stav česko-slovenských meziliterárních vztahů, mějme na paměti, že sám pojem národní literatura je abstrakcí, teoretickým modelem, který ožívá teprve v jeho „zpředmětnění“ formou interpretace literárních dějin. Meziliterární společenství je metodologicky rovnocennou abstrakcí: a stejně jako sama národní literatura přirozeně není strnulým systémem, ale živým, proměňujícím se organismem, který mění formy své existence v závislosti na okolnostech, provázejících jeho vznik a vývoj.